

Hacıyev İmaş

*Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,
sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent*

MƏNƏVİ İRSİMİZ: “KEŞİKÇİDAĞ” MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Azərbaycanda qədim dövrlərdən mövcud olan yaşayış yerlərinin, tarixi dövrlərdə inkişaf tapmış mədəniyyətlərin müxtəlif aspektlərdən araşdırılması və öyrənilməsi istiqamətində aparılan işlər son illərdə daha da intensivləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri, mədəniyyət abidələri tarixi keçmişimizin və zəngin mədəniyyətimizin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Və təsadüfi deyildir ki, bu abidələr dövlət tərəfindən nəzarətə götürülərək xüsusi qayğı ilə qorunur, öyrənilir və təbliğ edilir.

Hazırda respublikamızda tarixi keçmişimizi, mədəni irsimizi özündə əks etdirən onlarla qoruq fəaliyyət göstərir. Həmin obyektlərdə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, AMEA-nın müvafiq institutları, eləcə də yerli icra hakimiyyəti strukturları və digər qurumlar tərəfindən mühafizə, tədqiqat və təbliğat istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılır. Bu cür geniş və çoxşaxəli formada təşkil edilən işlərin tərkib hissəsi olaraq, Ağstafa rayonu ərazisində yerləşən “Keşikçidağ” Dövlət–Tarix Mədəniyyət Qoruğu ərazisində elmi–tədqiqat və təbliğat istiqamətində aparılan işlər vüsət almaqdadır.

Qeyd edək ki, qonşu Gürcüstanla sərhəd zolağında yerləşən bu ərazi bir müddət qonşu dövlətlə süni mübahisə mövzusunda çevrilərək, əsassız söz–söhbətlər doğurmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev buradakı zəngin maddi mədəniyyət abidələrinin tarixi–etnoqrafik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 2005-ci ilin oktyabr ayının 12-də əraziyə səfər etmiş, abidələrlə yerində əyani şəkildə tanış olmuşdur. Cənab Prezident həmin abidələrin daha da dərinə öyrənilməsi, mühafizəsi və təbliğ edilməsi məqsədilə 2563 sayılı sərəncamla 19 dekabr 2007-ci ildən etibarən bu ərazini “Keşikçidağ” Dövlət Tarix–Mədəniyyət Qoruğu elan etmişdir. Həmin

vaxtdan qoruğun ərazisindəki strateji cəhətdən ən hündür yüksəkliklərdən biri ölkə Prezidentinin şərafinə “İlham Əliyev adına zirvə” adlandırılmışdır. Zirvədə möhtərəm Prezidentin adı və məlum sərəncamla bağlı məlumat lövhəsi iri daşlardan düzəldilmiş postament üzərində yerləşdirilmişdir.

Qoruğun ərazisi bir qala, iki məbəd, bir inanc yeri (Qüdrət bulağı) və 70-dən çox mağara–məbəd olan kompleksdən ibarətdir.

Qoruq ərazisində on ildən artıq müddətdir ki, tarixi–mədəni irsin öyrənilməsi istiqamətində davamlı olaraq elmi–tədqiqat işləri aparılır. Ərazinin çətin coğrafi şəraitdə olmasına baxmayaraq, burada illərdir ki, vətənpərvər alimlərimiz səylə çalışırlar. Onlardan AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, t.e.d. Nəcəf Müseyibli, həmin İnstitutun “İlk orta əsrlər” şöbəsinin müdiri, t.e.d., professor Arif Məmmədov, aparıcı elmi işçilərdən t.ü.f.d. Mansur Mansurov, dosent, t.ü.f.d. Anar Ağalarzadə, dosent, t.ü.f.d. Dmitriy Kiriçenko, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, t.ü.f.d. Yunis Nəsilbali və bu məqalənin müəllifi, AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun sabiq əməkdaşı, s.e.d., dosent İmaş Hacıyevin adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Qoruq ərazisində aparılan araşdırmalar bir daha deməyə əsas verir ki, burada təşəkkül tapan mədəniyyətlər müxtəlif tarixi dövrlərə aid olmaqla, fərqli dini–fəlsəfi dünyagörüşü əsasında zaman–zaman inkişafda olmuşdur. Bununla belə, burada inkişaf tapan mədəniyyətlərin daşıyıcıları bu ərazidə minilliklər boyu yaşamış, Qafqaz Albaniyası dövründə xristianlığı qəbul etmiş indiki yerli sakinlərin əcdadları hesab olunan türk mənşəli tayfalar olmuşlar.

Elmi ədəbiyyatdakı məlumata görə, Qafqazda təşəkkül tapan ən qədim dövlət qurumlarından olan Albaniyanın dövlətçilik tarixi e.ə. IV – e. VIII əsrlərini əhatə etmişdir [Xəlilov, 2017, s.3]. Albaniyada yaşa-

yan əhalinin etnik tərkibi müxtəlif dillərdə danışan soylardan ibarət olmuşdur. Mənbələrdə sak, qarqar, kəngərli, peçeneq, çola, koman, ijmax, tərtər, hun, xəzər, suvar (sabit, silir), mük (muğ), dondar, bayat və b. türk soylarının adı çəkilir. İrandilli soylardan isə kaspi, maskut, savdey, mard, mehrani, girdman soyları haqqında məlumat verilir [Rəcəbli, 2013, s.67]. İslam dininin Azərbaycanda yayılması ilə əlaqədar, təbii ki, xristianlıq tədricən zəiflədi. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, məhz islamın yayıldığı dövrlərdə mağara-məbədlər albanların özlərini və dinlərini mühafizə etmək üçün sığınacağa çevrilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə burada kütləvi yaşayışın olması da istisna deyildir.

XIX əsrdə Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istila edilməsi Alban Kilsəsinin taleyinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, rus çarı I Nikolayın 11 mart 1836-cı il tarixli Fərmanı, Senatın 10 aprel 1836-cı il tarixli qərarı və Peterburq Müqəddəs Sinodunun icraçılığı ilə Alban Həvari Kilsəsinin təsisatları Erməni Qriqoryan kilsəsinin tabeçiliyinə verilir [RDTA: F.796, siy.17, iş.1821, v.1-183]. Beləliklə, mövcud olan Alban katolikosluğunun müstəqil fəaliyyətinə son qoyulur. Bu zaman gürcü rahibləri vaxtilə alban rahiblərinin sitayiş yeri olan mağara-məbədlər kompleksində yerləşir və xristian dininin təbliği məqsədilə "İncil" süjetləri üzrə freskaların yaradılmasını təşkil edirlər. Məhz həmin dövrdən etibarən gürcü rahibləri mərkəzi dini qurumlardan dəstək alaraq, mağara – məbədlərdə böyük səylə tərtibat işləri aparmışlar.

Göstərilən obyektəki freskaların tarixini söyləmək üçün dünya freska yaradıcılığının tarixini qısa da olsa nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Düşünürəm ki, bu materialda həmin məsələyə qismən də olsa toxunmaq artıq olmazdı.

Freska (ital. *fresco* – təzə, qurumamış, yaş), affresko (ital. *affresco*) – təzə suvaq üzərində çəkilmiş rəsm mənasını ifadə edir. Freska termini divar rəsmlərinin (boyakarlığının) müxtəlif texnikalarda (yağlı boya, akvarel və s.) olan nümunələri üçün işlədilir [ru.wikipedia.org/wiki/Фреска].

Freskaların işlənilməsində akvareldən geniş istifadə olunur. Ağ boyaq qarışdırılmış qeyri-şəffaf akvarel hələ qədim Misirdə və antik dövr incəsənətində, həmçinin orta əsrlərdə Avropa və Asiyada məlum idi. Təmiz ağ boyaq qarışdırılmamış akvarel XV əsrdən tətbiq olunmağa başlanmışdır. XV–XVII əsrlərdən etibarən akvareldən qravüra, çertyoj, tablo və freska eskizlərinin (nümunələrinin) rənglənməsində istifadə edilmişdir [ASE, 1976, s.199].

Tədqiq edilən freskalarda təbii ki, ikincidən, yəni təmiz akvareldən istifadə olunmuşdur. Sonradan onların üzərinə xüsusi şirə (lak) çəkilmişdir (biz onları tədqiqat prosesində praktiki olaraq yoxlamışıq). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kompozisiyalarda bəzi hissə və detallarda (xüsusilə geyimlərdə) işıq-kölgə effektlərinin alınması üçün əlavə ağ boyaq tətbiq olunmuşdur. Bu metoddan qarışıq texnikada işlənən nümunələrdə istifadə edildiyi rəssamlara məlumdur. Müxtəlif kompozisiyalarda məxsusi gürcü elementlərinin yer alması diqqəti cəlb edir. Freskalarda diqqət çəkən kompozisiyalardan biri məşhur "Sirlə axşam", yaxud "Məxfi axşam" mövzusunda. Xristianlıqda məşhur olan və dərin fəlsəfi mənanı ehtiva edən bu mövzu mağaraların birində divar səthində sönük, səliqəsiz və demək olar ki, tamamlanmamış şəkildə yerinə yetirilmişdir. Sözügedən mövzuya aid kompozisiyada obrazların, yəni İsa Məsihin tələbələrini, məsləkdaşlarının sayı ənənəvi olaraq 12 deyil, daha azlıq təşkil edir. Çünki mağaranın divar səthinin həcmi kiçik olduğundan, çoxfıqurlu kom-

Şəkil 1. Keşikçiqala

Şəkil 2. İlham Əliyev adına zirvədə, İ.Hacıyev, M.Murşaquliyev, A.Məmmədov, iyul, 2012-ci il.

Şəkil 3. Qoruğun landşaftından görünüşü

Şəkil 4 və şəkil 5.
Xristian dini mövzularına dair freskalar

pozisiyada obrazları lazımi sayda vermək mümkün olmamışdır. Əks təqdirdə obrazlar çox kiçik ola bilərdi və bu da digər kompozisiyalardakı obrazlarla miqyas baxımından uyğunsuzluq təşkil edərdi. Kompozisiyada bir sırada verilmiş obrazların arxasında, bir qədər yuxarıda sonradan digər fiqurun təsvir edilməsinə cəhd göstərsə də, lakin rəssam onun yalnız kontur xətləri ilə kifayətlənmişdir. Həmin fiqurun (yalnız kontur xətləri olan) ümumi kompozisiyada artıq, yəni yamaq kimi olduğunu hiss edən rəssam bu obrazi tamamlamamışdır. Çünki həmin fiqur kompozisiyanın ümumi quruluşunu pozur.

Müxtəlif dövrlərdə xristianlığın təbliği ilə bağlı sözügedən mövzuya aid onlarla rəsm əsəri yaradılmışdır. Təbii ki, bunlardan ən möhtəşəmi Leonardo da Vinçinin yaradıcılığına məxsus olan “Sirlə axşam” tablosudur. İtaliyanın Milan şəhərində Santa-Mariya-delle-Qratsiyə monastırında 1495–1498-ci illərdə işlənmiş bu əsər Leonardonun bu günümüzə qədər saxlanılmış ən böyük ölçülü (460x880) freskasıdır. Tədqiqatçıların son araşdırmalarına görə, bu əsərdə hətta müəyyən musiqi kodlarının olması bildirilir.

“Keşikçi” mənasını ifadə edən və yerli əhali tərəfindən sıldırım, dik qaya üzərində tikilmiş Keşikçi qalasının da memarlıq – quruluş xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan ərazisindəki digər qalalarla oxşarlığı vardır.

Tarixi həqiqətlərin geniş oxucu kütləsinə obyektiv çatdırılması üçün sözügedən ərazidəki tikililərin (məbədlər və qala), həmçinin mağara-məbədlər kompleksindəki zəngin freskaların tədqiqi istiqamətində on ildən artıq bir müddət ərzində apardığımız elmi araşdırmaları ciddi elmi mənbələrlə əsaslandırmağa çalışmışıq. Bütün bu dövr ərzində apardığımız elmi-tədqiqat prosesində “Keşikçidağ” **Dövlət-Tarix Mədəniyyət Qoruğunun** direktoru Musa Mursaqlıyev həmişə bizimlə olmuş, bütün bu işlərə bacardığı səviyyədə dəstək vermişdir. Elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri müxtəlif vaxtlarda respublika və xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda, forumlarda dinlənmiş, həmçinin nüfuzlu elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur [Hacıyev, 2012, s.11-23; Hacıyev, 2012a, s.8-9; Hacıyev, 2012b, s.3-8; Hacıyev, 2013, s.55-59; Hacıyev, 2016, s.62-65; Hacıyev, 2016a, s.164-171; Гаджиєв, 2013, с.62-69; Гаджиєв, 2013a, с.158-160; Гаджиєв, 2014, с.8-11; Гаджиєв, 2016, с.133-138; Мамедов, Гаджиєв, Мурсагулиев, 2014]. Bunlardan başqa 05.06.2017–09.06.2017-ci il tarixlərində Gürcüstan Respublikasının Tbilisi şəhərində, bu ölkənin Mərkəzi Tarix Arxivində Keşikçidağdakı mağara-məbədlər kompleksi üzrə tarixi sənədləri araşdırmışdıq. Gürcü mətnlərində və arxiv sənədlərində bu abidələr və onların yerləşdiyi ərazi, əsasən, “Пещерные монастыри Давид-Гареджи” [Чубинашвили, 1948], “Давид-Гареджийская пустынь” kimi ifadə olunur. Həmçinin “Гареджийская школа живописи” termininə də rast gəlinir.

Bununla belə, biz qəti hesab etmirik ki, abidə haqqında hər şeyi və yaxud çox şeyi deyə bilmişik. Və onu da qeyd edək ki, bizim tədqiqatlar mağara-məbədlər kompleksinin yalnız Azərbaycan ərazisində olan hissələrinə aiddir.

Məlumdur ki, hər hansı bir tarixi abidənin öyrənilməsi həmin abidə üzrə bir və ya bir neçə mütəxəssis tərəfindən aparılan tədqiqatla başa çatmır. Minilliklər boyu mövcud olmuş mədəniyyətləri özündə əks etdirsə də müxtəlif tarixi dövrlərin fakt və hadisələrini bəlkə hələ də gizli saxlayan “Keşikçidağ” Dövlət-Tarix Mədəniyyət Qoruğu ərazisindəki elmi-tədqiqat işləri mütəmadi şəkildə, davamlı olaraq aparılmalıdır. Bu, həm də ona görə vacibdir ki, həmin abidə

məhz sərhəd bölgəsində yerləşir. Bütün bunlarla yanaşı, mağara-məbədlər kompleksindəki freskaların xristian incəsənəti nümunəsi olaraq, restavrsiyası və konservasiyası da diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək istərdik ki, bəzi tədqiqatçılar sözügedən abidənin yerləşdiyi ərazidə bir dəfə də olmadıqları halda, abidə haqqında yazılmış məqalələr əsasında yeni fikirlər demək istəyirlər. Və bununla əlaqədar bizə müraciət edərək, çap etdirdiyimiz materialları istəyirlər. Biz isə nə varsa, hətta 2017-ci ildə Çində keçirilən Beynəlxalq Freska Forumunun çin dilində çap olunmuş materiallarına qədər hamısını təqdim etmişik. Təki yeni fikirlər, yeni nəticələr üzə çıxsın, bizim görə bilmədiklərimizi kim isə görsün, ictimaiyyətə çatdırsın. Əlbəttə ki, bir tədqiqatçı kimi, bundan biz də məmnun olardıq və yeni fikirləri gözləyirik. Bu şərh verməyə niyə ehtiyac duyduq? Məqaləni Alban dövrü abidələrinin görkəmli tədqiqatçısı, professor Gülçöhrə Məmmədovanın çox əsaslı və obrazlı şəkildə dediyi fikirlə yekunlaşdırmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik: "Abidəni nəyin ki, görmək, onun üzərinə əl ilə təmas etmək, onu hiss etmək, dinləmək, eşitmək lazımdır ". Bu sözlər onun vaxtilə Şəki ərazisindəki abidələrlə bağlı televiziya kanallarında yayımlanmış müsahibəsində səslənmişdir. Bəli, bundan artıq və doğru izaha ehtiyac yoxdur. "Keşikçidağ" Dövlət–Tarix Mədəniyyət Qoruğu ərazisindəki qaranlıq mağaralarda zamanın qaranlıq səhifələrinin gizləndiyi tarixi həqiqətləri araşdırmaq, öyrənmək üçün bu abidələr kompleksini yalnız görmək, müşahidə etmək azdır, "onları hiss etmək, eşitmək, dinləmək lazımdır"!

Şəkil 6. Qoruq ərazisində qəbir abidəsinin açılması.
A.Məmmədov, İ.Hacıyev,
M.Mursaqlıyev. Dekabr, 2013-cü il

Şəkil 7. İ.Hacıyev Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində. Tbilisi. İyun, 2017-ci il

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov M.C. Albaniyanın tarixi, etno–mədəni hüduqları: qərb istiqaməti. Bakı, "RS Poliqraf", 2017, 116 s.
2. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 544 s.
3. Rusiya Dövlət Tarix arxivi (RDTA: F. 796. siyahı 17, iş 1821, vərəqlər 1-18
4. ru.wikipedia.org/wiki/Фреска
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (10 cildə, I cild) Bakı, 1976, 592 s.
6. Hacıyev İ.A. "Keşikçidağ": alban-xristian məbədləri // AMEA Mİİ, İncəsənət və mədəniyyət problemləri, Bakı, "Təknur" 2012, №1 (39), s.11-23
7. Hacıyev İ.A. "Keşikçidağ": mağara-məbədlər kompleksi / "Elm" qəzeti, 21 sentyabr 2012a, № 27-28 (1045-1046), s.8-9
8. Hacıyev İ.A. "Keshikchidagh" cave-temple complexes // The Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences. "Azerbaijan & azerbaijanians" international journal, 2012b, № 3-4, s.3-8
9. Hacıyev İ.A. Mursaquliyev M.H. "Keşikçidağ" Dövlət-Tarix Mədəniyyət Qoruğunda turizmin inkişaf perspektivləri / AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu "Azərbaycan memarlığında Qafqaz Albaniyası abidələri" mövzusunda konfransın materialları. İncəsənət və mədəniyyət problemləri. Bakı, 2013, buraxılış №1 (43), s.55-59
10. Hacıyev İ.A. "Qafqaz Albaniyasını öyrənirik" layihəsinin Şəmkir-Ağstafa turu // AMEA "Elm və həyat". (elmi populyar jurnal), №4(459), 2016, s.62-65
11. Hacıyev İ.A. "Keşikçidağ" mağara-məbədlər kompleksində freskalar / "II Beynəlxalq Freska Forumu". Çin–Sian. "The Commercial Press", Pekin, 2016a, p.164-171 (çin dilində).
12. Гаджиев И.А. Комплекс пещерных храмов «Кешикчидаг» // «Проблемы востоковедения», научный журнал. Уфа, 2013 № 3 (61), с.62-69
13. Гаджиев И.А., Мурсагулиев М.Г. Перспективы Развития Туризма в Государственном Историко-Культурном Заповеднике «Кешик-чидаг» / Министерство Спорта РФ «Российский Государственный Университет Физической Культуры, Спорта, Молодежи и Туризма (Гцолифк)». Международный Туризм и Спорт. Материалы I Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Москва, 21–22 ноября 2013г. 2013a, с.158-160
14. Гаджиев И.А., Мурсагулиев М.Г. Перспективы Развития Туризма в Государственном Историко-Культурном Заповеднике «Кешик-чидаг» / Межд. Научно–прак. конференция «Нематериальное культурное наследие тюркских народов как объект сохранения». Казань, 2014, с.8-11
15. Гаджиев И.А. Интегративный принцип работы в процессе археологических исследований / Министерство культуры Татарстан, РЦРТК, Традиционная культуры народов Поволжья. Материалы III Всероссийской научно-практической конференции (часть первая). Казань – 2016, с.133-138
16. Мамедов А.А., Гаджиев И.А., Мурсагулиев М.Г. Археологические исследования на территории Государственно-Исторического Заповедника "Кешикчидаг": перспективы развития археотуризма / Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук. Материалы VI Всероссийской тюркологической конференции «Урал-Алтай: через века в будущее». Уфа, ИИЯЛ, 2014
17. Чубинашвили Г.Н. Пещерные монастыри Давид–Гареджи. Очерк по истории искусства Грузии. Тбилиси: Издательство АН Грузинской ССР, 1948, 118 с., илл.